

९५
२४

अथ

९५
२४

ग्रन्थनामः-

“वेदान्तपरिभाषा”

कालनामः-

“धर्मराजाध्वरीन्द्रः”

विषयः-

अद्वैतवेदान्तम्

vedanta-paribhasa.

१५६

(३३)

१० वा
२

॥ ३ ॥ अतो वेतन्यस्यानादिस्वेत्वे पितृभिर्व्यज्जकृतः पूरणादतिरिन्द्रियसंनिवृत्त्यादिना जायत इति ॥
॥ त्रिविधं सृष्ट्यैतन्ममादिनदिसु व्यते ॥ ज्ञानावदोदयेत्याद्ये तौ ज्ञानलोपवारः ॥ तदुत्ते विवरणो ॥
॥ अतः पूरणादौ ज्ञानलोपवारादिति ॥ ननु निरवयवस्यातः पूरणस्य परिणामात् स्रष्टुं निति ॥
॥ अथ ॥ इत्थं न तावदतः पूरणं निरवयवं स्यादित्युच्यते न सावयवत्वात् ॥ साधित्वं वतन्मनोऽस्य ॥
॥ ज्ञानेत्पादिभ्योः ॥ अतः ॥ शिरूपज्ञानेत्पामनो धर्मत्वेन कामः संकल्पो विविक्कस्वभावाऽभावा ॥
॥ अतिरिक्तं तिसृभिर्धीरित्येतत्सर्वं समवेति भूतिर्माने ॥ धीशब्देन ज्ञानाभिधानात् ॥ अतएव ॥
॥ ब्रह्मादेरपि मनो धर्मत्वं ॥ ननु ब्रह्मादेरतः पूरणधर्मत्वे ॥ इमिच्छास्य हं ज्ञानास्य हं विमेषीत्याद्यनुभवः ॥
॥ आत्मधर्मत्वमवगाहमाने ॥ अथ उपपद्यते ॥ व्यते भावः पितृस्वद्वयत्वाभावे पिदादृष्टत्वात् ॥
॥ पवहिता दास्याध्यासात् ॥ अथा ॥ यो दहतीति व्यवहारः ॥ तथा लुपत्वाच्चाकारपरिणाम्यतः कृ ॥
॥ रणे कथाप्यासाहे सुखी अहं ॥ त्वात्पादिव्यवहारः ॥ न च तं पूरणस्य द्वियतयाऽतीद्विय ॥

राम
२

६
०६

वाल्क्यप्रसन्नविषयतेति ॥ ३ ॥ व्यते न तावदतः पूरणमिन्द्रियमित्यवमानमस्ति ॥ मनः वृष्टातीन्द्रियाणि
निभगवद्गीतावयनं प्रमाणमिति चेत् ॥ अनिन्द्रिये नोपि मनस्तथा बहु संख्या ॥ पूरणविरोधात् ॥ न
हिन्द्रियगतं संख्याकरणमिन्द्रिये लोकेति नियमः ॥ यजमानपंचमाहुं भद्रं यंतीत्यत्र अविगतं यं व
त्यसंख्यायाश्च ॥ अति जापि यजमानेन वेदानध्यायात् ॥ समताभारतपंचमानित्यादौ वेदगतपंचत्वेन
ख्यायाभावेदेनापि भारते रासरणादर्शनात् ॥ इन्द्रियेभ्यः पराधर्मास्येभ्यश्च परं मनस्त्वादौ
भुक्ता मनसो ॥ तीन्द्रियत्वात् ॥ अथ ॥ न वै वं मनसो ॥ इन्द्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्
नत्वादौन्द्रियाज्जन्मत्वादि विधाया ॥ न हिन्द्रियजन्यत्वेन रूपान्तरात् ॥ मानुषित्वादेर
रपि मनोजन्मत्वात् ॥ अतएव ॥ ३ ॥ अतएव ज्ञानस्या जन्मस्य साक्षात् ॥ अतएव ॥ ३ ॥
ते प्रत्यक्षप्रयोजकक्रियेति चेत् ॥ किं ज्ञानगतत्वं प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकत्वं ॥ अतएव ॥
विषयगतत्वं ॥ अतएव प्रमाणवैतन्यस्य विषयावधि ॥ न चैतन्मा भेद इति ब्रूमः ॥ ३ ॥

वे.प.
३

था हि त्रिविधं चैतन्यं प्रमातृ चैतन्यं प्रमाणा चैतन्यं विषय चैतन्यं चेति तत्र वृत्ताद्यवधि न्नैतन्यं वि
षय चैतन्यं ० अतः कुर्यात् तस्य वधि न्नैतन्यं प्रमाणा चैतन्यं ० अतः कुर्यात् वधि न्नैतन्यं प्रमातृ
चैतन्यं ० तत्र यथा तडागो द्रव्यं चिद्रा निमित्तं कुत्सालनाशेदारान्प्रविशत इव वतुष्को रात्र्या चा
कारं भवति तथा ते जलमंतः कुर्यात् मपि दुरादि दुरावृत्तादिविषयदेशंगत्वा वृत्तादिविषया चा
रेण परिणामते तत्परिणामो वृत्तिरिति युक्तं ० अनुमित्यादि स्थितौ तु नातः कुर्यात् स्पष्टवृत्त्या
दिदेशान्न न ० वृत्त्यादेरवृत्तु रधि च संनिवृत्तिरिति ० तथा वायं घट इति प्रत्यक्षं स्पष्टं चेद्यदे
स्तदाकारवृत्तेरवृत्तिरेव प्रदेष्टुं समवधानात् तत्तदुभयावधि न्नैतन्यं प्रमेयविभाजकयो र
प्यतः कुर्यात् वृत्ति च द्रव्यविषययोरेकदेशी स्पष्टत्वेन भेदात् जनकत्वात् ० भात एवम ॥ १० ॥ ग ॥
इतर्पि चैतवधि न्नैतन्यं प्रमाणा चैतन्यं विषय चैतन्यं चेति तत्र वृत्ताद्यवधि न्नैतन्यं वि
कारवृत्तिर्धटसंयोगिताया वद

राम
३

वधि न्नैतन्यं प्रमाणा चैतन्यं विषय चैतन्यं चेति तत्र वृत्ताद्यवधि न्नैतन्यं वि
वि न्नैतन्यं प्रमाणा चैतन्यं विषय चैतन्यं चेति तत्र वृत्ताद्यवधि न्नैतन्यं वि
हं सुखीत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन नैव संवत्तिस्तु रवधि स्मरणस्य पितु र्वाद्यं प्रत्यक्षं
नापत्तिरिति चेन्न ॥ तत्र स्वर्गमाणा सुखस्यातीतत्वेन स्मृतिस्मात् ० कुर्यात् वृत्ते र्ब्रह्मज्ञानत्वेन त
योपाध्यायि निवृत्ताती नतया तत्तद्विदे न्नैतन्यं प्रयो र्निदात् ० उपाध्याये प्रदेष्टुं स्पष्टत्वे सत्ये प्र
नी लीनस्यैवोपध्याये प्रयो जप्रत्वात् ० यदि वै प्रदेष्टुं स्पष्टत्वात् प्रमुपध्याये प्रयो जप्रं तदा हे पूर्वसुखीत्यादि स्मृता
वति व्याप्तिः ॥ तत्र धर्मावधि न्नैतन्यं प्रयो र्ब्रह्मादिति चेन्न ० योग्यत्वस्य पितु र्वाद्यं प्रत्यक्षं
धर्मिणा विशेषे पितु र्ब्रह्माद्योग्यमित्यत्र प्रवृत्तप्रत्यक्षं स्वभाव एव ॥ ११ ॥ अत्र यथा न्यायमतेषां तर्धम
० त्वात् सुखादि वृत्त्यादेः प्रत्यक्षत्वात् पाति दुर्गा रानेवैवमपि वर्तमाने तादृशायां बहुरुपायादिवाक्य
जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षतास्यादिति ध्यायं ॥ इत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ मत्त्वमसीत्यादौ संनिवृत्तिविषय ॥ १३ ॥

परोक्षज्ञानानुपगमात्० अतएव पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानमपि वस्तुशेषो परोक्षपर्वतोऽपि परोक्षो पर्वतो
 यवदिनेयेतन्मस्यवह्निर्निःसृतोऽतः क्रूरणादस्यवदिनेयेतन्माभेदात्० वस्तुशेषोऽतः क्रूरणा
 दिति निर्दिष्टमनाभावेन वस्तुवदिनेयेतन्मस्यप्रमाणयेतन्मस्यवपरस्परभेदात्० तथा
 नुभवः पर्वतपक्षादिवह्निमनुमिति नोमीति न्यायमते पर्वतमनुमिति नोमीत्यनुववत्ताया
 पतिः० आसंनिध्यं पक्षानुमितौ तु सर्वापि ज्ञानं परोक्षं सुरभिर्वदनेमित्यादिज्ञानम
 पि चंदनवृक्षादौ परोक्षं० सौरभांशो परोक्षः० सौरभस्य पक्षुरिदिया योऽप्यतया योऽप्य
 कृते तस्य निरुक्तं लक्षणास्माभावात्० नैवेवमेकज्ञाने परोक्षो परोक्षोऽप्यपरेभ्युपगमे
 तयोर्ज्ञातित्वं तस्यादिति वाच्यं० ३४०॥ अतः ज्ञातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सप्रसंग
 माणा गोचरतया प्रामाण्यवत्त्वात्० घटोपमितादिप्रत्यक्षं हि वस्तुवादि संज्ञावेमानं न त
 तस्य ज्ञातित्वेपि ज्ञातित्वस्य साध्या प्रसिद्धौ तत्साध्या प्रामाण्यं न प्रकाशार०

राम
६

समवायिषि आप्रवृत्तिनिमित्तप्रपंचस्यानित्यतया वनित्यसमवेतत्वघटितज्ञातित्वस्य वस्तुवादाय
 सिद्धेऽप्येवमेवोपाधित्वं निरसनीयं० पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतोऽपि वस्तुशेषोऽतः क्रूरणादिति
 दागी करिणात्तु त्ववेधेऽक्रमेण न परिरेक्ष्य परोक्षोऽप्योरेकमेवेतन्मस्य ततो न विरोधः॥ तथा
 तत्तद्विषययोऽप्यवर्तमानविषयावधिनेयेतन्माभिन्नयेतत्तदा क्रूरणादस्यवदिनेज्ञानस्य तत्तद्विशेष
 त्वदात्वं घटोरेविषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रीभिन्नत्वं० ननु कथं घटोदेतः क्रूरणादिति नैवेतन्मा
 भेदः॥ अहमिह परंपामीति भेदानुभवविरोधादिति चेत्० उच्यते प्रमात्रभेदानामनता वैदिक्यं हि तु
 प्रमात्तत्त्वतातिरिक्तसत्ताकत्वाभावात्० तथा घटोदेः स्वावधिनेयेतन्मस्य तत्तदा विषयावधि
 नेयेतन्मस्य तत्तदा विषयता आधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया आरोपितायाश्च नगीकारात्०
 विषयवेतन्मस्य पर्वतो प्रधारेण प्रमात्तवेतन्मस्येति प्रमात्तवेतन्मस्येव घटावधिष्ठानतो प्रा
 मात्तसत्तवेतन्मस्य तानायेति सिद्धं घटोदेरपरोक्षत्वं आनुमित्यादिस्थलं तः प्र

एतद्व्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वृत्त्यदिनैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यानात्मकत्वात् न्यायवृत्त्यादिसत्ताप्रमा
 तृत्वात् ततो भिन्नतिनातिव्याप्तिः नन्वेवमपि धर्माधर्मदिगोचराभिमित्यादिस्थेन धर्माधर्मयोः प्रत्यक्ष
 व्यापतिः धर्माधर्मवद्विन्नैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्याभिन्नतया धर्मद्विसत्तायाः प्रमातृत्वनानतिर
 भिन्नद्वितियेन न. योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् नन्वेवमपि स्मृती घट इति प्रत्यक्षे हो घट गत
 परिभ्राणदेः प्रत्यक्षो व्यापतिः ह्यप्यवच्छिन्नैवेतन्यस्य परिमाणवच्छिन्नैवेतन्यस्य येन तया
 रूपावच्छिन्नैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्याभेदे परिमाणवच्छिन्नैवेतन्यस्यापि प्रमायभिन्नतया परिमा
 णसत्ताया प्रमातृत्वनानतिरिक्तत्वाभावादिति चेत् २० न. तत्तदाकारवत्सुपहितत्वस्यापि प्रमातृ
 विशेषणत्वात् रूपाकारवत्तिरेकस्याप्यपरिमाणकारवत्त्वभावेन परिमाणकारवत्सुपहितत्वं त
 प्रमातृवेतन्याभिन्नतया प्रमाभावेन नतिव्याप्तिः माभावात् २० नन्वेवं कृतावप्याप्तिः ॥ ३० नन्वे
 स्मृतिपाठस्तत्तिगोचरवत्त्वनैगीकारेण तत्रस्याकारवत्सुपहितत्वे घटितोक्तत्वे

राम

५

क्रा३

एतद्व्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वृत्त्यदिनैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्यानात्मकत्वात् न्यायवृत्त्यादिसत्ताप्रमा
 तृत्वात् ततो भिन्नतिनातिव्याप्तिः नन्वेवमपि धर्माधर्मदिगोचराभिमित्यादिस्थेन धर्माधर्मयोः प्रत्यक्ष
 व्यापतिः धर्माधर्मवद्विन्नैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्याभिन्नतया धर्मद्विसत्तायाः प्रमातृत्वनानतिर
 भिन्नद्वितियेन न. योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् नन्वेवमपि स्मृती घट इति प्रत्यक्षे हो घट गत
 परिभ्राणदेः प्रत्यक्षो व्यापतिः ह्यप्यवच्छिन्नैवेतन्यस्य परिमाणवच्छिन्नैवेतन्यस्य येन तया
 रूपावच्छिन्नैवेतन्यस्य प्रमातृवेतन्याभेदे परिमाणवच्छिन्नैवेतन्यस्यापि प्रमायभिन्नतया परिमा
 णसत्ताया प्रमातृत्वनानतिरिक्तत्वाभावादिति चेत् २० न. तत्तदाकारवत्सुपहितत्वस्यापि प्रमातृ
 विशेषणत्वात् रूपाकारवत्तिरेकस्याप्यपरिमाणकारवत्त्वभावेन परिमाणकारवत्सुपहितत्वं त
 प्रमातृवेतन्याभिन्नतया प्रमाभावेन नतिव्याप्तिः माभावात् २० नन्वेवं कृतावप्याप्तिः ॥ ३० नन्वे
 स्मृतिपाठस्तत्तिगोचरवत्त्वनैगीकारेण तत्रस्याकारवत्सुपहितत्वे घटितोक्तत्वे

वे. प०
६

विधासंशयोनिश्चययोगवः स्मरणमिति० एवं सति च तिमिमेदेन पद मप्यतः क्रूरणमन इति बुद्धिरित्यदेका
रतिवित्तमिति वाग्यायेते० तदुक्तं मनोबुद्धिरहेकारभितं क्रूरणमातेर० संशयोनिश्चययोगवः स्मर
णविषया इति० तच्च प्रत्यक्षोद्भिद्विधं० सविब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्त० तत्र सविब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्त
हिज्ञाने० यथा वदं जानामीत्यादिज्ञानं निर्विकल्पकत्वं तु संसर्गवगा हिज्ञानं० यथा सोयं देवदत्तः तत्त्वमसी
त्यादिवाक्यजन्यज्ञानं ननु श्राव्यमिदंज्ञानं न प्राप्तं इन्द्रियाजन्यत्वादिति चेन्न० न हि इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्य
क्षत्वेतं चेद्दूषितत्वात्० किंतु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति विषयावच्छिन्नो वेतन्या भिन्नत्वमित्युक्तं०
तथा व सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य संनिधौ विषयतया वहिर्निस्सृतं तः क्रूरण इत्यभ्युप
गमेन देवदत्तावच्छिन्नो वेतन्या रश्मिर्वाह्यः न चैतन्यस्या मेदेन सोयं देवदत्ता इति वाक्यजन्य
ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं० एवं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य पितृप्राप्तमातुरेव विषयतया
तदुक्तं पाभेदस्य सत्त्वात्० ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थत्वं संसर्गवगा हि तया व्यर्थं न

रा. ६

पदार्थः ४

विब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्तं वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वेन पदार्थसंसर्गत्वेनेत्येव० तत्र अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यविष
यतापत्तेः किंतु तात्पर्यविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सोमो देवमग्र आसीदिति सुप्रकृत्यतस्तत्त्वमसी
त्युपसंहारेण विब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्तं तानां तात्पर्यमवसितविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सोमो देवमग्र आसीदिति सुप्रकृत्यतस्तत्त्वमसी
र्वा विषयसंसर्गमवतो धयेत्० इदमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामर्थत्वं संसर्गवगा हि यथार्थ
ज्ञानजन्यत्वमिति० तदुक्तं० संसर्गसंश्लेषस्य धीहेतुताया गिरा निमग्नताः स्वार्थता यद्वा तत्रातिव
दिक्कथंता० प्रतिपदिता र्थमात्रपरत्वेनाऽस्वार्थत्वमिति वलुर्थपदार्थः तच्च प्रत्यक्षं पुनर्विब्रह्मपुनर्दत्तं
यसादीश्वरस्यादियेति० तत्र जीवो नास्तीति० क्रूरण वद्विब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्तं तत्त्वमसीत्युक्तं० क्रूरणपहि
नैवेतन्यं तः क्रूरणस्य विशेषलोपधित्वाभ्यामनयोर्भेदः० विशेषणं वाक्यार्थव्यति० उपाधिश्च वा
कीनव्यपिप्यावच्छिन्नो वर्तमानस्य रूपविशिष्टो ब्रह्मो नित्य इत्यत्र रूपविशेषणं० क्रूरणशुद्धपद
विब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्तं मित्यत्र क्रूरणशुद्धी उपाधिः० आयमेवोपाधिर्वापि विब्रह्मपुनर्विब्रह्मपुनर्दत्तं
तु व्युत्पत्तेः० प्रसूतेयं तः क्रूरणस्य न इति वा विषयभासकत्वायोगेन विषयभासकत्वे तन्वोपा
धित्वं० आयमेव जीवो वा इति प्रत्यासन्नानां एकत्वेनेत्येव गते मे तस्याप्यनुसंधाने प्रसंगः॥ ३

विधासंशयोनिश्चयोगवर्गः स्मरणमिति० एवं सति च तन्निर्देशेन परमं तत्त्वं प्रमाणं मनः इति बुद्धिरित्येव
 रतिविज्ञमिति वाग्यायते० तदुक्तं मनोबुद्धिरहेकारश्चितं प्रमाणं तत्त्वं संशयो निश्चयोगवर्गः स्मर
 णविषया इति० तच्च प्रत्यक्षो द्विविधं० सविब्रह्म बुद्धिर्ब्रह्मसंज्ञादात्तं० तत्र सविब्रह्मसंज्ञां वैशिष्ट्यावगा
 हितात्० यथा वदं जानामीत्यादि ज्ञानं निर्विकल्पकत्वं तु संसर्गवगा हितात्० यथा सोयं देवदत्तः तत्त्वमसी
 त्यादिवाक्यजन्यज्ञानं ननु शास्त्रमिदं ज्ञानं न प्राप्तं इति याज न्यत्वादिदित्येन्न० नहि इन्द्रियजन्यत्वं प्रत्य
 क्षत्वे तं चेद्विषयत्वात्० किंतु योग्यवर्तमानविषयकत्वे सति विषयावच्छिन्नत्वे तस्याभिन्नत्वमित्युक्तं०
 तथा च सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य संनिवृत्त्यविषयतया वहिर्निस्तत्तः प्रमाणं तत्त्वमसी
 त्मेनेदेवदत्तावच्छिन्नत्वे तस्या रश्मिर्वाह्यं न वैतन्यस्या भेदेन सोयं देवदत्ता इति वाक्यजन्य
 ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे० एवं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य पितृप्राप्त्या प्रमातुरेव विषयतया
 तदुक्तं यामेदस्य सत्त्वात्० ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थत्वं संसर्गवगा हितात् प्रमाणं

राम
६

विब्रह्मसंज्ञां व्यते० वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे ह्यनपदार्थसंसर्गत्वे तत्त्वं तत्र अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यविष
 यतापत्तेः किंतु तात्पर्यविषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सोमो देवदत्त आत्मीयसुपकृत्य तत्त्वमसी
 तुपसंहारेण विबुद्धे ब्रह्मणि वेदा तानां तात्पर्यमवसितं विषयत्वं० प्रसूतेव सदेव सोमो देवदत्त इति
 वाक्यविषयसंसर्गमवबोधयेत्० इदमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानां तात्पर्यार्थत्वं संसर्गवगा हितात्
 ज्ञानजन्यत्वमिति० तदुक्तं संसर्गसंसर्गसम्पत्तिहेतुताया गिरा निमित्ततात्० त्वदार्थता यद्वा तत्रातिव
 द्वादार्थता प्रतिपत्तिदार्थता परत्वे वा स्वार्थत्वमिति वलुर्थपदार्थः तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधं० जी
 यसाक्षी श्रवणादियेति० तत्र जीवो नास्तीति० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहि
 नैवैतन्यं तत्त्वं प्रमाणं विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं०
 की नवयिष्यावच्छिन्नवर्तमानस्य रूपमिच्छां ब्रह्मणि तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं०
 विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं० विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं०
 तदुक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं० विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं०
 विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं० विज्ञेयं तत्त्वमसीत्युक्तं० प्रमाणं वहिर्वाच्यं तत्त्वमसीत्युक्तं०

वे. प.

राजमवाहितसंस्कारजन्यत्वादिमात्रात् राजनवेविषयता न त्वहेरजतमित्यहमाभ्याने न वनिषयतेत्य
नुसंवेद्यं नन्वेवमपिमिथ्या रजतस्य साक्षात्साक्षिसंवेधितया मानसमेवेरजतगोचरतानाभासस्त
पापान्वेष्यादनेरुपगमः प्रिमर्थ इति चेत् ७७७७ स्वगोचरयत्तुपहितवैतन्यमिच्छा सतात्प्रत्याभा
वस्य विषयापरोक्षरूपतया रजतस्यापरोक्षत्वसिद्धये तदुपगमात् नन्विदं च तेरजताभ्यां च ये
भवप्रत्येकमेवेक विषयत्वे गुणमतवत् विप्रिष्टं नानुपगमकृतो नुमन् नानुतिरिति चेन्न
यत्तिद्वयप्रतिषेधितवैतन्यस्यैव सत्यमिथ्यावत्तु तादात्म्यावगाहितेन भ्रमत्वस्योक्तत्वं
अतएव साक्षितनस्य सत्यानत्यविषयतया प्राप्तापत्तिरिति यमादप्राप्तारण्योक्तिः सांप्रदायिकाणां
ननु सिद्धते देहांतरपरजतस्य विद्याकार्यमध्यस्तवेति कथं भुक्तिरूप्यत्पततो वैतनादुप
मित्येव न त्वन्मते सत्यत्वाविशेषविशेषां चिरदणिकत्वं देवा विस्तारयित्वमित्येव राम
त्रपदेव नियामप्रतदेव स्वमातविशेषादिभ्रममापि पद्माद्युपपासे विधेयदोषत्वेनापि हेतुः
भुक्तिरूप्याध्यासे कायाद्योदात्ताः तथा चागुणक दोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं अतएव

स्वप्नोपलब्धरथादीनामागोचरानिद्रादिदोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वं ननु स्वप्नस्थले सर्वानुभू
तरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहृतिश्च पपत्ते न रथादिसृष्टिर्न रूपं न गौरवादिति चेन्न २
थादेः स्मृतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्यामि स्वप्नरथमद्राक्षामि तापनुभवविरोधापत्तेः अथ
रथानुभवे योग्यतयाः सृजतभूतिरथादिसृष्टिप्रतिपादकभुक्तिविरोधापत्तेः तत्र तस्माद्युक्तिरूप्य
यत्स्वप्नोपलब्धरथादयोपि प्रातिभासिकायावत्प्रातिभासिकमवतिष्ठते ननु स्वप्नप्रथम
विज्ञानतयोपलम्भमात्रे देहाविशेषस्यापि तदाऽस्मिन् दृष्टतया निर्वचनीयप्रातिभासिकदेशे
भ्युपगमस्तथावाध्यासः कुत्रेति चेन्न ७७७७ तन्नस्य स्वयंप्रकाशनयारथाद्यविज्ञानत्वात् प्रतीयमानरथा
दिरस्तीत्येवं प्रतीयत इति सद्रूपेण प्रकाशमानं यैतन्न्यमेवाधिष्ठानं देहाविशेषोपि विदधतः प्राति
भासिकः रथादिविद्विद्यग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकं तदा स्वप्नद्विपाणां सुपरमात् ७७७७ गतइत्यादि
प्रतिपादने तु सर्ववन्निरसनीयस्वप्नगतादयः साक्षात्मायापरिणामा इति चेत् ७७७७ अतः प्रमाणं
तत्परिणाम इत्यनेन ननु गतादेः भुक्तिरूप्यत्पतत्येव न तत्साक्षात्प्राप्ताभावेन जागरणविस्ययो

वे.प.

पल्लवगजादयोऽनुवर्तन्ते रजः उच्यते कार्यविनाशो हि विविधः प्रश्विदुषो दोनेन स ह्यश्विदुषो विघाता एवोपायः
दानेऽपि धोवाधः द्वितीयस्तु निवृत्तिः । नागधस्य प्रकारस्य धिक्कानेन तत्वे साक्षात्कारः तेन विना
पादस्य न भूताया नाविघायाश्च निवृत्तेः । तदिह प्रकृत्या साक्षात्कारमाया रस्य प्रपञ्चो माया धिक्कानुसृत्य
प्रहारेण घटोदरिविरोधिप्रत्ययो तरोदयेन स्वजनप्रीत्यनिद्रादिदोषनाशेन चाजजादिन घटोदरो विनाशः
एवं यश्चुत्तिरूपस्य शुद्धिर्नयेते न्यनिवृत्तत्वाविघाकार्यत्वपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन स ह
रजतस्य बाधः मूलाविघाकार्यत्वपक्षे मूलाविघाया प्रकृत्या साक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतया शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन स ह
नानिवर्त्यतया रजतस्य शुद्धिर्ज्ञाना निवृत्तिमात्रमुत्सलप्रहारेण घटस्य वः ननु शुक्ते रजतस्य प्र
तिभाससमपेक्षत्वाभ्युपगमे प्रातःत्रये पि रजतमिति त्रैकालिकनिषेधज्ञानेन स्यात् त्रिविदानीमिदं
न रजतमिति रजतानी घटः रजतमेवेति चेदिति चेन्न । न हि रजतत्वापेक्षि न प्रतियोगिप्राभावे निषे
धधी विषयः किं तु लोकि क्वत्वापारमार्थिकत्वापेक्षि न प्रतियोगिप्राभावे निषेधः व्याधिकृ
रणधर्मापेक्षि न प्रतियोगिप्राभावाभ्युपगमस्य रजतं ननु प्रातिभासिकरजतत्वापेक्षि न प्रतियोगिप्राभावे निषेधः व्याधिकृ

राम
१०

नयान्नानयगतेप्रतिपद्यते तावदेष्टुकावधिनाशुभारभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अवेगतेऽपरेदावभा
सस्पतत्काहीनविषयसत्तानियतत्वात्। रजतेपारमार्थिकत्वं मर्पनिर्वयनीयराजतवेदेकोत्पन्नमिति
दधिन्नरजतसत्वेतदधिनाभावेत्तयेनैववर्ततइतिवेन्त० पारमार्थिकत्वात्स्यधिष्ठानं नि
ष्टस्पष्टंरजतेप्रातिभाससंभवेनरजतनिष्ठपारमार्थिकत्वात्तत्पनुभुपगमात्० यत्रोप्यमसं नि
ष्टं तत्रैवप्रातिभासिकवस्तुत्पत्तरेगीकारात्० अतएवेन्द्रियसंनिष्ठस्यजपाकुसुमगतलोहित्य
स्पष्टस्पष्टिक्वैभामसंभवात्नस्पष्टिक्व० निर्वयनीयलोहित्योत्पत्तिः। नन्वेवयत्रजपाकुसु
मंद्वयंतराप्यवधानादसंनिष्ठस्यसंयतोहित्यप्रतीत्यप्रातिभासिकंलोहित्यस्योद्भिद्येतेतिवे
इष्टत्वात्० एवंप्रत्यक्षानुमान्यदादरागन्तुमोयथार्थप्रत्यक्षदादराणां सदावश्वदर्शनीयः।
उक्तेप्रत्यक्षेप्रकारांतरेणद्विषयं० इन्द्रियभ्रमसुखादिप्रत्यक्षं० मनस इन्द्रियत्वनिराकर
णात्० इन्द्रियाणिपंचधाण्यस्यनयन्तेऽत्रोत्पत्त्यात्मकानि० सर्वकारिणोन्द्रियाणिस्वस्व

वे. प.

संयच्छ १

११ ॥ विषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्षं न ज्ञेयं नयति । तत्र च द्रुण एतन्न त्वमिन्द्रियाणि स्वस्थानस्थिता भवेव गंधरसा ॥
 ॥ स्पृशेत्पलेभा ज्ञेयं नयति । यदुतुः श्रोत्रे तु स्वतत्त्वविषये देशगत्या इव स्वविषयं गच्छति । श्रोत्रत्वात् ॥
 ॥ पितृदुष्टादिवत्परिधिः न तया भेदादिदेशगमनसंभवात् । नातद्व्याप्य भवो भेदो न दोषमयः ॥
 ॥ तदिति वीचीतरंगादिन्यायेन प्रकृतेश्च सुखी प्रदेशे न तदोपपत्तिरूपनाभ्यां गौरवं । भेदो न दोषः ॥
 ॥ मया श्रुत इति प्रत्ययस्य भ्रमत्वकल्पना गौरवं च स्यात् । तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षं । प्रथानु ॥
 ॥ मानं निरूप्यते । आनुमिति क्रूरान्मानं प्रनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञाने ज्ञान्या ॥
 ॥ व्याप्तिज्ञानानुपपत्त्या यदि तत्त्वेन तज्ज्ञान्यत्वाभावात् आनुमितित्वं । आनुमिति क्रूरं च व्याप्ति ॥
 ॥ पितृज्ञानं तत्संस्कारो वा तद्व्यापारः । न तु तृतीयलिंगपरमशक्तिरनुमितौ क्रूरं । तस्यानुमितिः ॥
 ॥ तिहेतुत्वादि च उदात्तत्वेन तत्त्वस्वरूपनिरस्तत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्वरूपः ॥
 ॥ तिप्रमाणभाषजन्यत्वात् स्वसंस्कारमात्रं ज्ञेयं तत्त्वस्वरूपत्वात् स्मृतित्वप्रयोजकत्वात् ॥ राम

७१

स्मृत्वा च संस्काराणां संस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजनत्वात् न वयं व्याप्तिस्मरणानुमितेति तत्र
 धं संस्कारो हेतुरिति वाच्यं व्याप्तिस्मृतिस्थे तेषां तत्संस्कारस्यैवानुमितेति हेतुत्वात् न हि स्मृतेः
 संस्कारनाशोक्तनियमः स्मृतिपाददर्शनात् न वानुद्बुद्धसंस्कारादप्यनुमितपत्तिः । तदुद्योयप्रत्यापि
 सहप्रारब्धत्वात् एवं वायं धर्मपानितोपक्षधर्मज्ञाने धर्मोपहित्याप्यधर्मनुभवाहितसंस्कारोद्योयवस
 तिविहितानि सनुमिति निर्वातिननुमये व्याप्तिस्मरणं जेऽजान्येव विव्याप्यधर्मवानप्रमित्यादिबिशिष्ट
 तानेवाहेतुत्वेन न प्रत्यनीयं गौरवान्मानाभावात् ३० तत्र व्याप्तिज्ञाने च द्विविधव्यवस्था
 नाश एव प्रारणानुपर्वतविषयप्रत्यक्षं ३१ ३२ तिपर्वतोपहित्यामिति तस्मिन् न स्पष्टं ३१ एवानुमि
 तित्वेन पर्वताद्यंशे तदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपपादित्वत्वात् व्याप्तिज्ञाने च साधनाभावाच्चिरत्नाभरणा
 मानाधिक्यरूपस्याः तत्र च व्यभिचारदर्शने स्मृतिसंस्कारदर्शने न च गृह्यते तत्र साधारण
 दर्शने न ह्ययो दर्शने संस्कारदर्शनेति विशेषोपाः नारदयोगः । सहचारदर्शनत्वस्यैव प्रयोजनत्वात्

वे. प.
१३

भास्तिप्रसक्तं शुक्तिस्स्यादेतथाचवरः सन्नितिप्रत्यक्षस्यावहारिकसत्त्वविषयत्वेनप्रामाण्यमस्मिन्
 होववदोर्ध्वस्तिनिषेधो नस्वरूपेण किंउपारम्भार्थिबुद्धेतेष्वेति नविरोधः। अस्तिन्यदेवमिथात्वेन
 इतोपारम्भार्थिकत्वावधिप्रतियोगिबुद्धत्वमसंताभावविरोध एणदृष्टव्यं। तस्मादुपपन्नमिथ्यात्वा
 नुमानमिति। अथोपमानेनित्थनैव प्यति। सादृश्यप्रमाद्वरणोन्मुपमानं० तथाहि० नगरेषु दृष्टमेवित्तुस्य
 पुत्रस्यवनेगतस्यगवयेद्विद्यतेनिबुद्धेतिभवतिप्रतीतिरयं पिंडो जेसदृश इति तदनंतरं वभवत्प
 नेन सदृशित्वेति गौरिति निश्चयः। तत्रान्वयेय्यतिरेकभ्यां तद्वयनिष्ठमेव सादृश्यप्रमानं करणं० जे
 निष्ठगवयसादृश्यता१ नंफलं० नवेदंप्रत्यक्षेण संभवति० गोपिंडस्य तदेद्विद्यात्वेनिबुद्धीर० नाप्य
 नुमानेनेन गवयनिष्ठमेव सादृश्यस्यातल्लिगत्वात्० नापिमदीयागोरेतद्वयसदृशी एतन्नि
 ष्टसादृश्यप्रतियोगिज्जा० यथाह तस्मादृश्यप्रतियोगसत्त्वसादृशः। यथाहै प्रतियुक्तादृश्य
 प्रतियोगिज्जा० मेरसादृश्यमनुमानात् तत्संभव इति वाच्यं० एवं विधानुमानानवतारेपि अ

नेन
 राम
 १३

जि५

सदृशीमदीया गौरितिप्रतीतिरनुभवतिद्वत्वाउपमिनामीत्यनुव्यवस्थायाम्० तस्मादुपमानेमानोतरेः प्र
 थागो निरूप्यते० यस्यवाच्यत्वात् तद्विषयीभूतस्यसर्गमानोतरेण नवोभ्येततत्वात्प्रमाणं०
 वाक्यजेत्येवमानेभ्यां होयापतासस्यस्ता तद्विज्ञानेवेतिवत्सारिभारणानि० पदार्थानोपरस्परजिज्ञा
 साविषयत्वयोग्यत्वात्माकांक्षान्निक्रियाश्रवणेप्रारब्धस्यप्रारब्धश्रवणेक्रियायाः प्रारणश्रवणेइतिभूतीत्यत
 याध्वंज्ञानविषयत्वादजिज्ञासोरपिवाक्यार्थोधारयोग्यत्वमुपासं० तद्वद्वेदं चक्रियात्वप्रारब्ध
 स्वादिप्रामित्यपत्तिः० अमेदाव्ययवत्मानविभक्तिप्रमदप्रतिपाद्यत्वेतद्वद्वेदप्रामित्यननुमानाद्वार्य
 तुनाप्यपत्तिः। एतादृशमिमांसेगववत्तावत्तावत्तुल्येणसौवर्णवेदेयमिदावाजिज्ञासाजिज्ञासिसत्यवेत्य
 देवयागस्यमिदाविनर्तननवाजिज्ञासादेसाद्विषयहार० ननुतत्रापिवाजिज्ञास्यजिज्ञासाविषयत्वेपितपो
 ज्ञेयत्वमस्यैवप्रदेयद्वयत्वस्ययागनिर्हृतजिज्ञासाविषयतावेष्टद्वेष्टादितिचेन्न० ससमानजातीयप
 दार्थिभ्ययवोचविरहसहसंनप्रदेयद्वयत्वस्यैवतद्वेष्टद्वेष्टत्वेनवाजिज्ञासागस्यसमानजातीयानिर्ह
 र्त्वाव्ययवोचसहसंनत्वेनसादृश्यवेष्टद्वेष्टत्वाभावात्० अगतिविषयांतुनेववाजिज्ञानाव्ययत्वस्यतद

दो१ दुष्य२

वे. प.
१३

भास्तिभ्रं सत्त्वं शुक्तिरूपदेः । तथा च वरः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्त्ववियपत्वेन प्रामाण्यमस्मिन्
 होववदोर्ध्वं हलिनिषेधो न स्वरोपेण किं तु पारमार्थिकत्वेनेति न विरोधः । अस्ति न्येदे वानिध्यात्वेन
 हउणो पारमार्थिकत्वावधि न प्रतियोगिकत्वमसंता नावधिरोप एण्डष्टयं । तस्मादुपपन्नं निध्यात्वा
 नुमानमिति । अथोपमानं निहन्ते । प्यति । सादृश्यप्रमाद्वरणं नुपमानं । तथा हि । न गरेषु दृष्टं गोविं डुस्य
 पुत्रस्य वने गतस्य गवेदे द्रियत्वे निबुद्धीरति भवति प्रतीतिरयं पिंडो गोसदृश इति तदनेतरं व भवत्य
 नेन सदृशतिरीया गोरिति निश्चयः । तत्रान्वेय्य अतिरेकभ्यां तदयमिष्टं गोसादृश्यं न कुर्यात् । गो
 निष्टगवयसादृश्यं न कुर्यात् । न वेदं प्रत्यक्षेण संभवति । गोविं डुस्य तदेद्रियात्वे निबुद्धीर । नाप्य
 नुमानेनेन गवयनिष्टगोसादृश्यस्यातल्लिगत्वात् । नापिमदीया गोरेतद्वयसदृशी एतन्नि
 ष्टसादृश्यप्रतियोगिज्जात्वात् । यद्यहं तसादृश्यप्रतियोगसत्त्वसादृशः । यथाहै प्रतियुक्तादृश्य
 प्रतियोगीयैः त्रैः सैः सदृश इत्यनुमानात् तत्संभव इति वाच्यं । एवं विधानुमाना नवतारे विभ्र

नेन
शाम
२३

जि५

सदृशी मदीया गोरिति प्रतीतेरनुभवति दृष्ट्वा उपमिना मीत्पुन्यवत्तया । अथ । तस्मादुपमानं मानं तरे । अ
 थागो निरूप्यते । यस्य वाच्यस्य तात्पर्यविषयी नृतस्यैव सर्म मानं तरेण नवो ध्येते तरे वाच्यप्रमाणं ।
 वाक्यजित्ये यज्ञाने आशो हायापता सत्स्यस्ता तर्कज्ञाने वेति यत्वारिभारणानि । पदार्थो नो परस्परजिज्ञा
 साविषयत योग्यत्वं माक्रां क्षा क्रिया श्रवणे प्रारवृत्त्य प्रारवृत्तवणे क्रियायाः । प्ररणभ्रवणे इति कृती व्यता
 याश्च वंज्ञा साविषयत्वा दजिज्ञासोरपि वाक्यार्थो धार योग्यत्वमुपातं । तद्वद्वेदं धं क्रियात्वरुप्रारु
 त्वादिप्रामित्यातिः । अमेदा न्वये वलमान विभक्तिप्रमद प्रतिपाद्यत्वे तद्वद्वेदं मि तिननुमादिवाक्ये
 तु नाप्यतिः । एतादृशमभिप्रायेण ववलाबला विभुरो सावेव वेद्या मिदा वा जिज्ञा वा जिज्ञा मिस्त्रवे श्य
 इव यागस्या निदानि न त्वेन नवा जिज्ञा क्रोक्षे सा दिव्यवृत्ता । ननु तत्रापि जिज्ञासु जिज्ञासा विषयत्वेपि तयो
 ग्येव मस्सेव प्रदेय इत्यवत्तय मागनिहृपत जिज्ञासा विषयता वेदद्वेद्यादि ति येन । सतमान जातीयप
 दार्थि न्वययो विरह न हत प्रदेय इत्यवत्तय तद्वेदं न वा जिज्ञा यागस्य समान जातीयानिप
 इत्यन्यय नोच्यते । अत एव तसादृश्यं वेदं प्रत्यक्षत्वाभावात् । अगतिना या तुने वं वा जिज्ञा न्ययस्य तद

दो १ इत्यत्र

वे.प वे.प.
२४ १२

शेषेव तात्पर्यज्ञानहेतुत्वे-इदं कथमे तत्परमुक्तान्तरमिति संशये तद्विपर्ययेव तदुत्तरवाक्या
र्थविशेषनिश्चयस्य तात्पर्यनिश्चयवितानुपपत्तेरित्याहुः ॥ तद्यथा तात्पर्यवेदे मोक्षोक्तान्तर
रित्यो धितन्यायादेवावधार्यते ० लोके तु प्रभूत एव हिना ॥ तत्र तौ क्विक्वा क्वा क्वा नां ना
नांतरावगतविषयतया ५ नुपी ५ अत्र वेदे तु वाक्यार्थस्याहर्तया नानुपादुध
त्वे तत्र तौ के वेदे च कार्यप्राणा निवृत्तिद्वार्थानां मपि प्रामाण्यं पुत्रस्ते जात
स्तद्विषयिदुपदार्थविषयानां स्वार्थवधारणत्वं ० आतएव वेदे तवाक्यानां प्र
त्तिप्रामाण्यं यथा वेदतत्तथा विषयपरिच्छेदपक्षे ० तत्र वेदानां नित्यत्वेन निर
रमे २ प्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिति नेप्यापि ॥ वेदानां नित्यत्वेन निर
स्तद्विषयताया मस्तथा प्रामाण्यमित्यध्वरमीमांसे लक्ष्म ॥ आत्मा कं ३
मते वेदेन नित्यः ॥ उत्पत्तिमत्त्वात् उत्पत्तिमत्त्वं वा स्याम हतो न तस्य निश्वासि
तमेदघटज्येद

राम
१२

मम
२४

पञ्चवेदइत्यादिभूतेः वा मिवेदानां त्रिसरणवस्थामित्ये ० य एव वेदो देवदत्तेनाधीतस्त
एवमायापीत्यादिप्रत्यभिज्ञा विरोधात् ० अतएव गकारादिवर्णिनां मपि न तत्रि प्रत्ये ०
सोयजिह्वार इत्यभिज्ञा विरोधात् ० तथा च वर्णपरवाक्ये तस्मात्तु दायस्वपत्यवेद
स्पयियरादिवत्सृष्टिकालीनेत्यतिशृत्वे ० फलवकालीनत्वं सप्रतियोगि
त्वेन ॥ ननु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशो जाने गकार इत्यपना योगो रवात् ० अ
नुधारने ५ भाषायां वर्णानामभिप्यत्तिस्तदुद्धारणस्येवं जकाराभावा न विरु
ध्यते ० अथ गकारस्य ध्वन्यनुपपत्तिर्भवत्युत्पत्तिनो गकार इत्यादि प्रतीतिस्तद
वापंगकार इति प्रत्यभिज्ञा विरोधात् प्रमाणवर्णानि च जकार ध्वनिर्गता
त्यतिनिरूपितपरंपरा संबंधावयवप्रत्येनैवा प्रमाणा ० तस्मान्ने वेदानां

अथ १

वे. व.

१९

॥ दृष्टिपूर्व. ननु तस्मिन् कृत्वा भावोपि विषयादिप्रपञ्चवदुत्पत्तिमत्त्वेन परमे
श्वरस्य कर्तृत्वात् पौरुषेयत्वे वेदानामिति तत्र हि दृष्टो मनुष्येति त्वेन्न
पुरषेणाधार्यमानत्वे पौरुषत्वं। उरुमेतद्वि पौरुषेयत्वापत्तेः नापि पुरुषा
धीनोत्पत्तिरुत्वे पौरुषेयत्वे नैष्यामि। नित्यं पौरुषेयत्वात्मानेऽस्मात्
दिनासिद्धत्वात् नत्वापत्तेः। किन्तु स जातीयो धारणानपेक्षो धारणवि
षयत्वं. तथा च सर्गोपक्रान्ते परमेश्वरः पूर्वतन्निष्ठ इत्येवमनुपूर्विक
वेदविरचितवान्. ननु तद्देजातीयवेदमिति न स जातीयो धारणानपेक्षो
धारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं। भारतादीनां तु स जातीयो धारणमनपे
क्षो धारणमिति तेषां पौरुषेयत्वं. एवं पौरुषेया पौरुषेयमेवेनाग

राम
१९

अपरि मोहिधानि रूपितः। इति वेदांतपरिभाषायां भागनपरिच्छेदः। ३६।
नीमर्थापत्तिर्निरूप्यते